

EKONOMIKA, ETIKA IR VERTYBĖS

Egidija Laumenskaitė

LMA Ekonomikos institutas
Goštauto g. 12, LT-2600 Vilnius
El. p. elaumens@takas.lt

Šiame straipsnyje apžvelgiamos ekonomikos mokslo raidos ypatybės, susijusios su etika. Aptariama liberaliosios krypties ekonominių teorijų ir įvairių socialinių mokymų dialogo problema. Apžvelgiami ekonominę gerovę skatinantys neekonominiai veiksniai. Analizuojami vertybių ir jų eliminavimo iš ekonomikos mokslo klausimai.

Pagrindiniai žodžiai: etika; vertybė; nauda; institucijos; demokratinis kapitalizmas; krikščioniškas socialinis mokymas.

Žymus šiuolaikinis ekonomistas A. Sen savo knygoje „Ekonomika ir etika“ (1987 m.) primena XIX a. Anglijos visuomenės požiūrį į J. St. Mill knygos „Politinės ekonomijos pradmenys“ pasirodymą. Tuometinis poetas E. K. Bently rašė, kad minėtos knygos autoriui, be abejo, teko į šalį padėti prigimtinių žmogaus kilnumą, nes politinei ekonomijai buvo pritaikytas A. Dante devizas: „Kiekvienas, čia išengiantis, pamiršk draugiškumą“.

Toks požiūris dabar jau plačiai paplitęs ekonomikos moksle. Tai, kad ekonominės teorijos nuėjo tokiu keliu, kuris žmogaus motyvacijos prigimtį apibūdina labai siaurais rėmais, labai nestebina. Labiau stebina tai, kad ekonominė teorija neatsisako pretenzijų į *realių* žmonių aprašymą ir jų vertinimus. Sunku įsivaizduoti, kad žmonėms nekyla savęs pažinimo klausimai, iškelti dar Sokrato: „Kam tu gyveni?“ Ar gali žmonės būti tokie bejausmiai ir laikytis gryno praktiškumo, kuris jiems pripaišomas ekonominių teorijų?

Galima skubiai atsakyti, kad ekonomika yra tik ta sritis, kurioje analizuojamas materialinių gėrybių judėjimas. Bet tos gėrybės nei pačios juda, nei nusprendžia tapti prekėmis. Kai jų, taip pat ir gamintojų bei vartotojų pakankamai daug ir pernelyg nepatikimas vieno „išminčiaus“ vadovavimas, tuomet mes atiduodame prioritetą jų pačių judėjimui pagal rinkos dėsnius. Tačiau, kaip ir anksčiau, kiekvienu atskiru atveju gėrybė patenka į rinką žmogaus valios sprendimu ir ne visada pagal rinkos poreikius, dažnai netgi metant išsūkį pačiai rinkai (pavyzdžiui, kai nei prekė, nei rinkos poreikis nėra žinomi). Ir nors gamintojų tikslas yra pelnas, tačiau, ką ir kaip gaminti, nulemia visgi ne vien pelno motyvacija.

Kitas stebinantis dalykas – tai kontrastas tarp pripažįstamo dabartinių ekonominių teorijų „neetinio“ pobūdžio ir jų istorinės evoliucijos, kuri labiausiai vyko kaip atsišakojimas nuo etikos. Ne tik šiuolaikinio ekonomikos mokslo „tėvas“ Adam Smith buvo moralės filosofijos profesorius Glazgo universitete, bet ir pats ekonominių teorijų dalykas ilgai buvo laikomas etikos šaka. Kembridže net iki XX a. amžiaus ekonomika buvo dėstoma kaip vienas iš egzaminuojamų moralės filosofijos dalykų. Kai ketvirtajame dešimtmetyje L. Robbins savo pagarsėjusioje knygoje „Apybraižos apie ekonomikos mokslo prigimtį ir reikšmę“ (1935 m.) tvirtino, kad logiškai neįmanoma susieti šių dviejų mokslų (ekonomikos ir etikos) jokių kitu būdu, išskyrus mechaninį jų sujungimą, autorius užėmė poziciją, kuri tuo metu dar nebuvo priimtina. Šiuo metu ji jau išsivyravusi.

Apie būtinybę keisti išsivyravusią ekonominę paradigmą vienas iš pirmųjų pasisakė B. Seligman. Jis teigė, kad didėjanti tinkle ekonomikoje reišia, jog ekonominiai institutai ir jų elgesys liko nepaaiškinti. Tai verčia ekonomistą pripažinti, kad faktų pasaulis nepaklūsta taisyklėms ir elegantiškų ir suderintų iš vidaus modelių, kuriuos jis

■ Egidija Laumenskaitė – socialinių mokslų daktarė, Lietuvos mokslų akademijos Ekonomikos instituto vyresnioji mokslinė bendradarbė.

Veiklos sritys: ekonominių teorijų istorija, Lietuvos ekonominė mintis.

norėjo kurti. Veikimo normos, tikslai ir netgi įsakymai – lemiami elementai priešklasiikinėje ekonomikos teorijoje – vėl nusipelno dėmesio. Filosofija vėl reikalinga, kad apibrėžtų ekonominio elgesio standartus ir socialinius tikslus. Nuolat gimsta naujų faktų ir jie gali būti paaiškinti tik naujoje ekonomikos paradigmoje. Viena iš tos paradigmos sudedamųjų dalių turi būti filosofija.

B. Seligman primena, kad romėnų filosofija atsisakė elgesio rinkoje etinės analizės, kadangi rinka buvo laikoma negarbinga sfera, todėl ir neverta filosofijos dėmesio. Praėjus dviem tūkstantmečiams ekonomistai parodė savo užsispyrimą nusprenddami, kad yra neoru „flirtuoti“ su filosofija.

1. Ekonominių teorijų ištakos

Galima svariai teigti, kad ekonominės teorijos turi dvi pagrindines ištakas. Be to, abi jos susijusios su politika. Viena ištaka priskirtina etikai, kita – technikai. Pastarąją A. Sen įvardija kaip „inžinieriją“. Į etiką orientuota tradicija prasideda nuo Aristotelio.

Aristotelis ekonomikos mokslą siejo su žmogaus tikslais, pažymėdamas jų ryšį su gerove. Ekonomika apibūdinama kaip dėsnių nustatymas, ką mes turime ir ko neturime daryti. Todėl šio mokslo tikslas apima kitų mokslų tikslus taip, kad šis tikslas taptų žmogaus gerove. Politiką Aristotelis apibūdino kaip valdymo meną. Politika turi panaudoti kitus mokslus, taip pat ir ekonomiką. Mokymasis ekonomikos, nors ir orientuotas į gerovę, tačiau, žvelgiant giliau, susietas su kitais tyrinėjimais ir apima tikslų įvertinimą bei nustatymą. Aristotelis, aptardamas savo darbuose ekonomikos ir politikos klausimus, aiškiai apibrėžė, kad „turtas nėra mūsų siekiamas gėris – juk jis tik priemonė kažkam kitam“ [2, p. 67]. Aukščiausiuoju gėriu Aristotelis laikė laisvą žmogaus protinių gabumų išvystymą ir dorovingą veiklą.

Nėra griežtos ribos, kuri atskirtų ekonomiką nuo etikos ir politikos. Ekonominė teorija galiausiai sieja etikos ir politikos dalykus. Čia iškyla žmonių veiksmų motyvacijos problema, susieta su bendrosios etikos klausimu: „Kaip reikia gyventi?“ Taip pat iškyla socialinių tikslų sprendimo klausimai. Aristotelis tai siejo su siekimu žmogaus gerovės, kartu pažymėdamas, kad nors verta siekti tikslo ir dėl vieno žmogaus, tačiau kur kas aukštesnis ir kilnesnis yra tikslo siekimas dėl visos tautos arba miesto – valstybės [2, p. 64]. Toks požiūris vertas dėmesio, pavyzdžiui, net siekiant efektyvumo.

„Inžinierinis“ požiūris ekonominėse teorijose vienu metu plito keliomis kryptimis, ypač sparčiai buvo plėtojamas tų, kurie patys buvo inžinieriai. XIX a. tai ypač būdinga L. Walras, kuris daug padarė nagrinėdamas ekonominių santykių technines problemas, ypač susijusias su rinkos funkcionavimu. Šiai kryptčiai galima būtų priskirti ir kiekybinės ekonomikos pradininką W. Petty (XVII a.), daug dėmesio skyrusį logistikai ir labai besidomėjusį gamtos bei technikos mokslais.

„Inžinierinis“ požiūris taip pat kyla iš tokių ekonomikos tyrinėjimų, kurie buvo pagrįsti techniškai orientuota valstybės valdymo meno analize. Bene seniausias tokio pobūdžio šaltinis būtų Indijos ūkio analizė Kautilja kūrinyje „Artašastra“ (ind. „artašastra“ galima laikyti termino „ekonomika“ sinonimu), išlikęs iš IV a. pr. m. e. Šį darbą galima būtų pavadinti materialaus klestėjimo instrukcija: logistinis požiūris į valstybės valdymo meną ir pirmiausia – į ekonominę politiką. Aptariama didelė grupė praktinių uždavinių: nuo žemės klasifikacijos, mokesčių rinkimo, sąskaitų tvarkymo, tarifų reguliavimo ir pan. iki diplomatinio manevravimo, strategijos silpnesnių valstybių atžvilgiu, kolonizacijos paktų, poveikio partijoms priešiškoje valstybėje, seklių verbavimo, pareigūnų grobstymo kontrolės. Taigi daugiausia dėmesio skirta „techninėms“ problemoms. Žmonių veiksmų motyvacija labai supaprastinta ir akivaizdi platesnio požiūrio į žmogų, panašiai kaip šiuolaikinėse ekonominėse teorijose, stoka. Sokrato ir Aristotelio iškelti etiniai klausimai neaptariami šiame senovės ekonominės minties šaltinyje, nors Kautilja buvo Aristotelio amžininkas.

Viduramžiais taip pat gyvavo atskiri ūkio ir finansų tvarkymo mokslai, kurie XVII–XVIII a. Vokietijos aukštosiose mokyklose buvo vadinami kameraliniais mokslais (*camera* – raštinė). Kameralistiką sudarė trys pagrindinės dalys: 1) žemės ūkio, arba ekonominis, mokslas, 2) miesto mokslas, arba policija (daugiausia – miesto administravimo klausimai), 3) mokslas apie finansus, arba kameralinis mokslas. Vyraujantis supratimas, kad iki naujųjų laikų ekonominis mokymas buvo tik sudedamoji dalis viską apimančios religinės pasaulėžiūros, ir, tik išsilaisvinus iš jos, kūrėsi savarankiški ekonomikos mokslai, nėra teisingas.

Akivaizdu, kad yra tiek etinio, tiek techninio pobūdžio pradų ekonominėse teorijose. Didžiųjų ekonomistų darbuose galima aptikti abu šiuos pradus nevienoda proporcija. Pavyzdžiui, etikos klausimams daugiau dėmesio skiria A. Smith, J. St. Mill, K. Marx ar F. Edgeworth negu W. Petty, W. Quesnay, D. Ricardo ar L. Walras, kurie sprendė logistikos ir inžinierines užduotis ekonomikoje.

Nė viena iš šių krypčių nėra visiškai gryna. Iš tikrųjų dauguma etinės orientacijos ekonomistų – nuo Aristotelio ir A. Smith – išsamiai domėjosi taip pat ir technine reiškinių puse, tačiau nepamiršdami etikos klausimų.

Pastaruoju metu nemažai moralės filosofijos atstovų atkreipė dėmesį į tai, kad daugelis kategorijų, kurioms būdingas gerokai gilesnis turinys, dominuojančioje utilitarinės etikos mokykloje atlieka tik instrumentinį vaidmenį. Etikos mokslas akivaizdžiai tapo labiau nulemtas ekonominių teorijų ir pragmatiško mąstymo, negu pats darė įtaką ekonominių teorijų raidai.

Nebus neteisinga teigti, kad šiuolaikinių ekonominių teorijų etinio požiūrio vaidmuo labai silpnas. Vadinamosios pozityvios ekonomikos metodologija ne tik vengė normatyvinės analizės, bet netgi ignoravo daugelį svarių etinių svarstymų, realiai veikiančių žmonių elgesį. Tokius svarstymus ekonomistai priskyrė tiesiog faktų, o ne normatyvinei sričiai.

A. Sen teigia, kad šiuolaikinis ekonomikos mokslas iš esmės nusikurdintas dėl ekonomikos nutolimo nuo etikos. Jokiu būdu neteigiama, kad inžinierinis požiūris į ekonomiką nėra vaisingas. Gimsta vaisiai net nepaisant etinių klausimų. Niekas nemėgins neigti, kad bendroji ekonominės pusiausvyros teorija, kuri rinkos sąlygomis operuoja gamybos ir mainų kategorijomis, atskleidė svarbias priklausomybes, pasitelkdama gana aukšto lygio formalų aparatą. Ir nors šios teorijos iš dalies abstrakčios (ta prasme, kad gana supaprastintai aprašinėja socialinius institutus ir labai siaurais terminais žmones), jos kartu, be abejo, padėjo suprasti visuomeninių priklausomybių prigimtį. Tokios priklausomybės sudaro bene sudėtingiausią ekonomikos aspektą, ir tas aiškinimas, kurį davė jų teorinė analizė, tapo naudingas ir praktiniams klausimams spręsti.

Jau pakankamai aišku, kad gana abstraktūs teoriniai modeliai gali turėti didelę praktinę reikšmę, bet taip pat turėtų būti aišku, kad, palikus nuošaly etinius samprotavimus, yra labai susiaurintas supratimas apie žmonių veiksmų motyvaciją. Taigi neteigiama, kad etinio požiūrio stoka ekonomikoje neduos vaisių. Tik, sakoma, kad ekonominė teorija būtų produktyvesnė, o gal ir gyvybingesnė bei tikroviškesnė, jei daugiau paisytų etinių samprotavimų, kurie suformuoja žmonių elgesį ir lemia sprendimus. Netgi, jei žmogaus racionalaus elgesio charakteristika, pateikiama ekonominėse teorijose, ir yra pakankamai pagrįsta, tai dar visiškai nereiškia, kad mes galime vadovautis tokiais prielaidomis ir kad žmonės veikia racionaliai. Racionalaus žmogaus tipas gali būti tik atskiras pavyzdys, o reikšmingi ekonominiai sprendimai priimami pakankamai neracionaliai.

Šiuolaikinių ekonominių teorijų kūrėjai dažnai vienašališkai cituoja ekonomikos mokslo klasikus. Ir tai ypač būdinga plačiai remiantis A. Smith požiūriu.

2. Adam Smith savanaudiškumo mitas

A. Smith veikalas „Tautų turtas“ (1776 m.), galima sakyti, yra laikomas ekonomikos biblija. Šiandien sunku įsivaizduoti, kokia reikšminga buvo ši knyga XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Ji užvaldė inteligentijos protus ir skatino mąstyti, o kritikai ėmė teigti apie A. Smith pažiūrų pasikeitimą. Mat prieš septyniolika metų jis išleido knygą apie moralę „Moralės sentimentų teorija“. 1759 m. A. Smith aptarinėjo dorybių svarbą, o ypač palankumą ir teisingumą; 1776 m. jis gynė savanaudiškumą. Iš tikrųjų A. Smith neatsisakė savo ankstesnių pažiūrų ir, jei skaitytume visą veikalą „Tautų turtas“, tai pamatytume, kaip jos vėl primenamos. Tik pastarąją knygą A. Smith daugiausia paskyrė rinkos bei jos efektyvaus veikimo analizei ir teigė, kad savanaudiškumas lemia optimalų elgesį rinkoje. Taip maksimizuojasi socialinis ir nacionalinis produktas.

A. Smith taip pat kalbėjo apie apdairumą, kurio nereikėtų tapatinti su savanaudiškumu. Apdairumą jis apibūdino kaip sujungimą dviejų savybių – apgalvojimo ir susilaikymo. Galima būtų atsekti, kaip palankumas ir jį lydintis apdairumas ilgainiui „pasimetė“ daugelio ekonomistų, gynusių A. Smith savanaudiškumo požiūrį, darbuose. Be to, savanaudiškumas nėra nesuderinamas su palankumu: gerų ir palankių santykių galima siekti taip pat iš savanaudiškumo.

Be abejo, A. Smith, kaip ir kiti, matė, kad daugelis mūsų poelgių nulemti savanaudiškumo, o kai kurie iš jų iš tikrųjų duoda gerų rezultatų visiems. Populiariausia citata, kuria remiasi A. Smith sekėjai, teigia: „Ne dėl mėsininko, aludario ar duonkepčio palankumo mes gauname savo pietus, bet dėl jų siekimo sau naudos. Mes apeliuojame ne į jų humaniškumą, bet į jų egoizmą ir kalbame jiems ne apie mūsų poreikius, bet apie jų pranašumus“ [15, p. 19].

Tuo metu dauguma susižavėjusių A. Smith garbintojų, galima sakyti, apsiribojo šia maža ištrauka ir taip įformino A. Smith nupieštą normalių rinkos santykių vaizdą, taip pat ir darbo pasidalijimo priežasčių aiškinimą. Tai, kad A. Smith pažymėjo, jog abipusiai naudingi mainai yra įprastas reiškinys, dar visiškai nereiškia, kad jis būtent egoizmą arba plačiau suprantamą apdairumą laikė gerai sutvarkytos visuomenės požymiais. Iš tikrųjų jis laikėsi priešingos nuomonės.

A. Smith smerkė Epikūrą už jo mėginimą dorovę įprasminti kaip protingą apdairumą ir nepraleido progos įgelti filosofams už jų ketinimus viską apriboti protingumu. A. Smith požiūris į egoizmą artimas F. Edgeworth, kuris manė, kad ekonominiai skaičiavimai, kitaip negu etiniai vertinimai, labai tinka tik dviem veiklos rūšims – karams ir sutartims. Sutarčių sričiai nesunkiai galime priskirti mainus ir prekybą, kaip abipusiai naudingų sutarčių įgyvendinimą.

Bet lieka daugybė kitokios veiklos sričių dar pačios ekonomikos rėmuose (mokesčių administravimas, kelių tiesimas ir kt.), kai tik savanaudiškumo paisymas nebūtų naudingiausias požiūris ekonomikos plėtrai. A. Smith pabrėžė nuosavo intereso reikšmę tokiose srityse, kur kerojo biurokratiniai barjerai ir trukdė ekonominiams mainams, varžydami prekybą bei pramonę. Bet nė viename savo darbu jis nesuteikė savanaudiškumui viską apimančio aukščiausio vaidmens. Todėl galime dar pacituoti A. Smith: „žmogus, jei sektume stoikais, turi žvelgti į save ne kaip į kažką atskirą ir atsiskyrusį, bet kaip į pasaulio pilietį, kaip į narį tos plačios gamtos bendrijos“ <...> „vardan šitos didelės bendrijos interesų jis turi būti visada pasiruošęs aukoti savo smulkius nuosavus interesus“ [13, p. 42].

A. Smith padarė reikšmingą indėlį į tarpusavyje naudingų mainų prigimtį ir darbo pasidalijimo reikšmės analizę. Kadangi šios analizės metu buvo vertinamas ir žmogaus elgesys, nepasitelkiant dorovės ar etikos sąvokų, tai nuolat buvo remiamasi tomis A. Smith darbo vietomis. Kitos darbo dalys, skirtos vargšų priežiūrai ir etiniams žmogaus elgsenos pasvarstymams, ypač aprašant elgesio normų reikšmę, buvo užmirštos kaip nemadingos ir net neskoningos ekonominėse teorijose.

A. Smith pažiūrų naujumas buvo tas, kad jis aiškino, jog jokia valdžia negali padaryti žmonių ir tautos turtingų, kai į šalies gyventojus žiūrima kaip į didelio ūkio tarnautojus, kurių veikla reglamentuojama. Jis suprato, kad kiekvienas žmogus turi pats laisvai pasirinkti veiklos sritį ir gyvenamąją vietą: gaminti tai, ką nori, prekiauti tuo ir su tuo, su kuo nori, pats susitardamas dėl kainos. Jei kiekvienas dirbs sau (tik su viena sąlyga – neapgaudinėdamas, nevogdamas ir nenaudodamas prievartos), tuomet visa tauta taps turtingesnė. A. Smith nepavadino savo darbo „politine ekonomija“ (nors tuo metu šis pavadinimas buvo labai populiarus), kadangi ne valstybės politikoje ir galioje matė ūkininkavimo funkcijos esmę. Jis savo darbą pavadino „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas“ (beje, knygos pavadinimas vėliau taip pat buvo sutrumpintas, nors čia reikšmingas kiekvienas žodis).

Iki A. Smith, galima sakyti, ekonominės žinios nebuvo sujungtos į bendrą mokslą. Vieni mąstė apie valstybės ūkį, kiti – apie prekybą, treči – apie mokesčius, ketvirti – apie pinigus, penkti – kaip tvarkyti žemės ūkį. Ir niekas tuo metu nemokė bendrų ekonominių žinių. Bene pirmieji, klausę tokių paskaitų, buvo Glazgo universiteto studentai. Viena A. Smith paskaitų kurso dalis vadinosi „Tikslingumas“. Jų metu profesorius aiškino, kaip žmonės ūkininkauja, mainosi prekėmis, kuria savo ir visos tautos turta. A. Smith suprato, kad įvairios ekonominės žinios yra tartum vieno didelio ekonomikos mokslo pastato plytos ar blokai. Ir jis matė, kurios žinios turi būti klojamos į pamatus, o kurios iš jų tinka kolonomams ar fasadui puošti. Be abejo, A. Smith šio statinio nebaigė (tai ir neįmanoma). Kiti tuoj suskubo statyti toliau, perstatinėti ir dailinti kai kurias sienas, kartais net nepažiūrėję į pamatus.

A. Sen pažymėjo, kad neteisingas aiškinimas sudėtingų A. Smith pažiūrų tiek motyvacijos, tiek rinkos atžvilgiu, taip pat nepaisymas jo etinės žmogaus požiūrio ir jo veiksmų analizės – visa tai gerai dera su realiu ekonomikos mokslo atotrūkiu nuo etikos. Tai ir padarė šiuolaikinės ekonominės teorijos. Beje, moralinio suderinamumo klausimai ekonominėse teorijose, galima sakyti, atmetami nuo D. Ricardo.

3. Ekonominės gerovės teorijų nuskurdimas

Klasikinėje ekonomikos teorijoje nebuvo griežtos ribos tarp analizės ekonominės gerovės požiūriu ir kitų ekonominių tyrinėjimų rūšių. Tačiau, didėjant nepatiklumui dėl etikos taikymo ekonomikoje, ekonominės gerovės teorija taip pat darėsi vis labiau abejotina. Ji pateko į savotišką uždara ratą, atsiribojusį nuo kitų ekonomikos mokslo sričių. Jai pačiai darė įtaką kitų ekonominių teorijų raida, o jai tartum nebuvo leistina daryti poveikio kuriai nors ekonominių tyrinėjimų sričiai. Juo labiau kad žmonių veikla buvo prognozuojama remiantis tik savanaudiškumu, atsiribojus ne tik nuo etinių samprotavimų, bet netgi nuo požiūrio į ekonominę gerovę. Ekonominės gerovės teorija tapo lyg „juodoji skylė“, į kurią gali įmesti ką tik nori, tačiau išimti nieko negali.

Šiuolaikinės ekonominės gerovės teorijos sintezuoja aprašymą tokio elgesio, kuriuo, viena vertus, siekiama asmeninių tikslų, o kita vertus, svarstoma apie socialinius laimėjimus, remiantis naudingumo kriterijumi. Iš tikrųjų tradicinis kriterijus, kuris taikomas ekonominės gerovės teorijose – tai sėkmės įvertinimas, kuris matuojamas kaip suma visų individualių naudingumų. Etinės analizės požiūriu toks kriterijus labai jau tiesmukas ir siauras ir, beje, jis nesikeitė visą XX a. toliau atliekant tarpasmeninius naudingumo palyginimus. Dėl nesuprantamų priežasčių tarpasmeniniai naudingumo palyginimai buvo įvardyti kaip „normatyviniai“ ar net etiniai patys savaime. Yra požiūris, teigiantis, kad tarpasmeniniai naudingumo palyginimai neturi jokios prasmės (ne be pagrindo!). Tuomet tvirtinimai, kad A asmuo laimingesnis negu B būtų beprasmiai, taip pat ir etiniu bei aprašomuoju požiūriu. Vadinasi, beprasmiai tvirtinimai praktiškai prilygo etiniams ir tai, galima sakyti, rodo ekonomikos santykį su etika. Taigi labai siauras požiūris į tai, kas prasminga, kultivuojamas loginių pozityvistų, turėjo įtakos ir ekonominės gerovės teorijai, atsidūrusiai pakankamame chaose. Filosofai pozityvistai

jau padarė atradimą, kad visi etiniai samprotavimai yra beprasmingi, tačiau dar nesugalvojo, kad visi beprasmingi tvirtinimai priklauso etikai.

O jeigu dar iš ekonominės gerovės teorijų pašalintume tarpasmeninius naudingumo palyginimus, tai vienintelis kriterijus būtų V. Pareto optimalumo principas. Pagal jį, tvarka visuomenėje yra optimali tik tuo atveju, jei nė vieno asmens naudingumas negali būti padidintas nesumažinus kurio nors kito naudingumo. Tai labai nuosaikus sėkmės būdas ir savaime ne kažin ką garantuoja. Visuomenės padėtis gali būti optimali pagal V. Pareto, bet kartu vieni gali būti visiškai nuskurdę, kiti – gyventi prabangiai, kadangi vienų skurdas negali sumažėti nesumažėjus kitų prabangai.

Optimalumas, pagal V. Pareto, kai kada dar vadinamas „ekonominiu efektyvumu“, kuris skaičiuojamas tik naudingumu, bet nenagrinėjamas paskirstymas tų gėrybių, kurios lemia šį naudingumą. Taigi individualūs naudingumai – tai vieninteliai dydžiai, kuriuos gerovės teorijose galima vertinti etikos požiūriu. Bet naudingumo, kad ir kaip stengtumės, negalime prilyginti gerovei. Ir iš tikrųjų nebūtų verta skirti daug dėmesio etikai, jeigu tikrovėje etiniai samprotavimai neveiktų realaus žmogaus elgesio.

Šiame straipsnyje mes nekeliame tikslo parodyti gerovės teorijų ribotumą, taikant joms pozityviosios ekonomikos tyrinėjimus. A. Sen jau minėtoje knygoje ir kituose savo darbuose tai pamėgino padaryti subtiliai ir išsamiai, aptardamas atskirų kategorijų ekonominį ir filosofinį turinį. Norėtusi tik pažymėti, kad etikos mokslas taip pat nepasiūlė metodikos, kaip jį pritaikyti ekonomikoje. Todėl, net pasakius etikos kriterijams „taip“, būtų neįmanoma tuoj pat jų produktyviai taikyti ekonomikoje. Kita vertus, jau matyti, kad galima toliau plėtoti kai kuriuos etinius samprotavimus, pritaikant metodus ir analizės būdus, naudojamus ekonominėse teorijose.

Ekonominėje literatūroje dabar mėginama kurti moralės struktūras, ypač orientuotas į laisves ir teises (pavyzdžiui, R. Nozick darbai). Ir kai teisių pažeidimas vertintinas kaip tai, kas bloga, o jų paisymas – kaip tai, kas gera, tai gerovės teorijos dar toli nuo tokių mėginimų, kadangi ten niekas, išskyrus naudingumą, nėra vertybė.

Ekonominėje literatūroje asmenybė iš esmės analizuojama kaip maksimizuojanti savo naudingumą funkcija ir priklausanti tik nuo savo vartojimo. Ši sudėtinga savanaudiško vartojimo struktūra atsiremia į egocentrinę gerovę. Tuomet asmenybės gerovė priklauso tik nuo savo vartojimo ir neturi jokių simpatijų ar antipatijų kitiems.

A. Sen teigia, kad žmogaus supaprastinimas ir jo susiaurinimas tik iki egoisto ekonominiuose santykiuose taip pat labai susiaurino prognozavimo ekonomikoje sritį ir ap sunkino vertinimą daugelio ekonominių reiškinių, kurie apima įvairių elgesio formų įvairovę. O elgesys, matuojamas tik savanaudiškumu, neleidžia mums atsidurti toje vietoje, kurioje norėtume. Sugebėjimas suprasti, paaiškinti ir numatyti žmogaus elgesį taip, kad tai padėtų vaisingai tyrinėti ekonominius santykius, būtų be galo vertingas prognozuojant ir pasirenkant politiką.

4. Socialinių mokymų ir kapitalizmo kritikų užuovėja

Ekonominio liberalizmo idėjų populiarumas ir sparti kapitalizmo raida XVIII a. susilaukė jau XIX a. pradžioje gana kryptingos opozicijos. Ryškiai paplito socializmo idėjos Prancūzijoje, atsirado istorinė mokykla Vokietijoje, vėliau – institucionalizmas JAV. Socialistai užsimojo radikaliai ir apčiuopiamai ardyti nuosavybės pagrindus. Kiti „kedeno“ mažiau apčiuopiamas sritis, primindami nacijos ypatybes, kultūrinių tradicijų svarbą, „dorovinį kapitalą“, taip pat intelekto ir požiūrio ypatybes.

A. Muller, istorinės mokyklos pradininkas, apie A. Smith mokymą rašė taip: visuomenė – individų visuma, ekonomika – prekių gamyba einamajam vartojimui, kapitalas – daiktinė atsarga ir t. t. Tai juk atomistinis ir mechanistinis požiūris, ignoruojantis dorovines visuomenės jėgas. Nacijai būdinga organinė visuma, perimamumas praeities, ji negali gyvuoti tik einamojo vartojimo pagrindu, nesirūpindama ateities kartomis. Šalia daiktinio kapitalo A. Muller pabrėžė „dorovinį“ kapitalą, kuri

sudaro kalba, patirtis, išmintis, moralė, savimonė. Jis rašė, kad geras ekonomistas – tai ir eruditas istorijos bei kultūros srityse, nuolat gilinantis šias žinias. Kas nieko nežino, išskyrus šiuolaikinį ekonomikos mokslą, tas gerai neišmano ir pastarojo.

Institucionalizmo pradininkas Th. Veblen, iki šiol gerbiamas JAV mokslo pasaulyje, iš tikrųjų metė iššūkį naujai gerovės visuomenei. Klasikinį ekonomikos mokslą kritikavo už abstrakcijas, labai nutolusias nuo realaus gyvenimo. Po tariama interesų harmonija jis matė žiaurią egzistencinę kovą. Jo nuomone, ekonomikos mokslas vis „paišo“ pusiausvyros padėtį, kai gyvenime vyksta nenutrūkstama evoliucija. Ekonomistai žiūri į žmogų kaip į tam tikrą aritmetinį, skaičiuojantį gėrybių naudingumą, ir pamiršta tokius dalykus kaip prestižas, visuomeninė padėtis ir pan. M. Lerner, T. Veblen darbų tyrinėtojas, rašė, kad T. Veblen kėlė tiesos siaubą ekonomikos moksle, panašiai kaip M. Liuteris religijoje. T. Veblen su pasimėgavimu kritikavo ekonomikos mokslą, kuris kuria amžinus dėsnius ir neaprašo žmogaus kaip asmenybės, esančios tam tikroje visuomeninėje aplinkoje. Be to, jis pažymėjo, kad tos jų ekonominės schemas nepaiso ir visuomeninės aplinkos istorinės raidos.

Nors T. Veblen nepavyko sukurti kitokio ekonomikos mokslo, bet jis tapo vėliau susiformavusios ekonomikos mokslo krypties – institucionalizmo pradininku. Krypties pavadinimas kilo iš sąvokų „institucija“ (papatys, nusistovėjusi tvarka) ir „institutas“ (tvarka, įtvirtinta įstatymo ar įstaigos forma). T. Veblen sekėjai aiškino, kad institutai – tai visuma visuomeninių papročių, kuriais įtvirtintas grupės ar visos tautos dominuojantis mąstymo būdas. Tai apima ir tokius reiškinius kaip valstybė, šeima, moralės ir teisės normos, ekonominiai reiškiniai ir mechanizmai.

Terminas „institucionalizmas“ prigijo pasirodžius R. Commons knygai „Kolektyvinių veiksmų ekonomika“ (1950 m.). Jis sukūrė sąvoką „veikiantis kolektyvinis institutas“, kuriam priskyrė žmonių ekonominio elgesio regulatoriaus vaidmenį. R. Commons teigė, kad kolektyviniai veiksmai reguliuoja individų veiksmus ir sutauko priešingus interesus. Visos gėrybės įvertinamos sandėrių metu, kai dalyviai paskatina vienas kitą priimti bendrą nuomonę. Taip susidaro protinga gėrybių vertė.

Nemažai kitų ekonomistų mėgino tyrinėti ekonominių reiškinų ryšius su neekonominiais, tačiau jie nesilė pakankamai aiškių schemų, kurias vyriausybės galėtų panaudoti kaip priemonę fiskalinei politikai. Todėl vis dar tvirtas *mainstream*, arba dominuojančios liberalios krypties, ekonomistų priekaištas „siūlykit konkrečiai“. Bet būtent dėl institucionalizmo poveikio iškilo tokios ekonomikos mokslo figūros kaip J. Galbraith, G. Myrdal, F. Hayek. M. Lerner rašė, kad mūsų ekonomikos moksle dar nesibaigė: nors jo nelaimėjo institucionalizmas, bet jau pralaimėjo maržinalizmas ir utilitarizmas.

Priekaištai kapitalizmui iš esmės orientuoti į du taikinius – į individualizmą ir į rinkos ekonomiką. Krikščioniškas socialinis mokymas yra didžiausioje užuovėjoje kaip neprisiimantis atsakomybės ekonominės politikos atžvilgiu. Tačiau teologai nėra nelinkę bendradarbiauti ir, pavyzdžiui, Vokietijoje įdėjo savo indėlį, kuriant socialinės rinkos koncepciją.

Pastaruoju metu krikščionybės ideologų (taip pat popiežių enciklikose) pagrindiniu kritikos objektu tampa liberalizmas, nors Jonas Paulius II savo enciklikoje „*Laborem Exercens*“ (1981 m.) tam tikra prasme peržengė rėmus ankstesnių enciklikų ir aiškiai atskyrė ankstyvąjį XIX a. kapitalizmą („žiaurųjį“) ir dabartinį, kartu galutinai atsitraukdamas nuo klasinio socializmo idėjų.

Atsisakę socializmo, krikščionybės teoretikai iškelė tam tikro neutraliteto šūkį. Jų propaguojamas „trečiasis kelias“ primena utopijas, kadangi tokio pavyzdžio nėra apskritai. Tačiau nesutiktume su M. Novak, katalikų teologu, metusiu iššūkį daugeliui savo kolegų ir bene ryškiausiai ginančiam demokratinį kapitalizmą, įvertinusių krikščionišką socialinį mokymą ne tik kaip utopinį, bet netgi neturintį jokios pozicijos [9, p. 265].

Taigi, ką iš esmės teigia krikščioniška socialinė doktrina, sukelianti šypsena ekonomistams pragmatikams?

Krikščioniškas socialinis mokymas susiformavo panašiu metu kaip marksizmas ir, galima sakyti, plėtojosi kritiškai diskutuodamas su pastaruoju. Vėliau vienas iš pagrindinių jos kritikos taikinių buvo liberalizmas. Teologai kritikuoja liberalizmą dėl asmens tikslų, moralės normų neapibrėžtumo, individo interesų sureikšminimo.

Iš tikrųjų klasikinis liberalizmas yra grynas individualizmas. Valstybėje privalo būti pripažinta įstatymų viršenybė, kuri privalo padėti asmenims siekti savo tikslų, bet ne juos nustatyti. Svarbiausias, liberalų nuomone, valstybės uždavinys – saugoti asmenų teises ir siekti, kad asmenys galėtų įgyvendinti didžiausią laisvę. Individas yra aukščiausias savo tikslų teisėjas. Laisvosios rinkos mechanizmas tampa asmens vertybių hierarchiją kuriančiu veiksmu. Asmuo veiks numatydamas savo veiksmų rezultatus. Liberalai mano, kad savaveiksmingumas ugdo asmens atsakingumą. Tačiau gyvenimas rodo, kad laisvosios rinkos mechanizmas išugdė ne tiek atsakomybę ir pagarbą įstatymui, kiek pastangas ir būdus jo išvengti ar jį apeiti, siekiant norimo rezultato.

Kardinolas J. Ratzinger įdomiai yra pastebėjęs, kad po A. Smith išsivysčiusi pozityvioji ekonominė mintis, pripažindama kiekvieno verslininko laisvę, yra deterministinė. Ji pagrįsta prielaida, kad laisvai rinkos jėgų sąveikai būdinga tik viena kryptis, kurią nulemia žmogaus ir pasaulio sąranga, – judėjimas pasiūlos ir paklausos savireguliacijos ir efektyvumo link.

Šis determinizmas, kaip pažymi J. Ratzinger, kai žmogų visiškai valdo saistantys rinkos dėsniai, nors žmogus ir tiki, kad jo veikla nuo jų nepriklauso, apima ir kitą, gal net labiau stebinančią prielaidą: natūralūs rinkos dėsniai esą iš esmės geri, jų veikimas sukuria tik gera, nesvarbu, koks yra tikrasis rinkoje dalyvaujančių individų moralumas. Rinkos ekonomikos sėkmė patvirtina, kad šios prielaidos nėra visai klaidingos, tačiau ir ne visuotinai taikytinos bei teisingos, kaip vis aiškiau rodo šiuolaikinio pasaulio ekonominės problemos. J. Ratzinger pabrėžia, kad ilgą laiką sąvoka „verslo etika“ buvo tuščia frazė, nes buvo manoma, kad ekonomiką judina efektyvumas, o ne moralumas.

Prie pastarosios minties norėtume stabtelėti, kadangi ji tiesiogiai įvardija etikos ir ekonomikos ryšį ir neberamsto ekonominio veikimo moralės sentimentais. Dar J. Ratzinger teigia, kad jei pamėgintume viską pakartoti remdamiesi tvirtesniu moraliniu pamatu, galėtume sutaikyti moralę ir efektyvumą visuomenėje, orientuotoje ne į didžiausią pelną, bet veikiau į savęs ribojimą ir bendrą tarnavimą.

Tik kaip čia būtų su savęs ribojimu? Nuo ko ir kas turėtų pradėti? Jeigu šiandien bažnyčios tarnai gana plačiai atsisako savęs ribojimo, tai, kas begali parodyti tą pavyzdį? Todėl turbūt neatsitiktinai, apeliuodamas į visus, J. Ratzinger kalbėjo apie naujų etinių galių išlaisvinimą (reikia manyti, tų etinių galių, kurias gimdo suvokimas ir sąmoningumas, o ne draudimai ir tradicijos).

Moralumo ir ekonomikos santykis dar apibūdinamas taip: „Moralumas, kuris tiki, kad gali apsieiti be ekonomikos dėsnių veikimo pažinimo, yra ne moralumas, bet moralizavimas. Tai moralumo priešingybė. Mokslinis požiūris, kuris tiki, jog sugebės susitvarkyti be etoso, nesuvokia žmogiškosios tikrovės. Taigi jis yra nemoksliskas“ [20, p. 206].

Šios mintys buvo išsakytos 1985 m. Romoje vykusiame simpoziume „Bažnyčia ir ekonomika“, kurį organizavo krikščioniško socialinio mokymo propaguotojai kartu su ekonomistais pasauliečiais (Vokietijos ekonomikos institutas, K. Adenauer fondas, Katalikų verslininkų asociacija, Šveicarijos ir Austrijos ekonomikos draugijos ir kt.) ir Popiežinė pasauliečių taryba. Nemažai kritikos susilaukė valstybės vadovų dar gyva ir aktyvi protekcionizmo politika, bankų „nerūpestingumas“ tvarkant paskolas perteklinio likvidumo laikotarpiais, turtingųjų valstybių nepakankamas supratimas bendros atsakomybės už trečiojo pasaulio šalių likimą. Taip pat galima buvo pastebėti teologams įprastą A. Smith teiginių supaprastinimą – jų suabsoliutinimą ir kritiką.

1847 m., tik pradėjus plėtoti krikščioniškam socialiniam mokymui, P. Reichspenger rašė: „Nuo Adam Smith laikų praktiškai dogma yra tapęs požiūris, kad visų individų laimėjimai kuria visų gyventojų gerovę“ [20, p. 20]. P. Reichspenger tikino, kad „konkurencija ugdo kraštutinį godulio sukeltą egoizmą; dėl jo karštligiško siautėjimo vienas žmogus susikuria pramonės turtus ant negailestingai sugriautų šimtų kitų žmonių gyvenimo griuvėsių“ [20, p. 20]. Panašiu metu A. Muller skundėsi, kad „verslininkai tapo naujaisiais pramonės kunigais, kurie patogiai ir pasitikėdami savimi svajoja apie pramonės viešpatavimą pasaulyje“ [20, p. 21]. Jie pranašavo, kad liberaliojo kapitalizmo paveldėtoju taps komunizmas: „proletariato revoliucija būsianti pseudomistinė ir fanatiška ir mėginsianti kurti apokaliptinę ateities imperiją <...> Vergovė prašvilps virš nieko neįtariančių mūsų galvų tarsi smarki audra iš Rytų, laikydama gerai pažįstamą rytietiškos valdžios įrankį, odinį diržą, kurio paskirtis – priversti žmones būti laimingus“ [20, p. 22].

Krikščioniškas socialinis mokymas, mėgindamas išitraukti iš ekonominės gerovės diskusiją, pirmiausia pateikia paties kapitalizmo įvertinimą. Akcentuoja nereguliuojamos rinkos išsigimimą, pasisakydamas, kaip ir anksčiau, prieš monopolijas. Svarbų vaidmenį teikia socialinėms institucijoms. Teigiama, kad po žmogaus nupuolimo vienintelė valstybei tinkama ekonominė sistema buvo socialiai orientuota rinkos ekonomika, pagrįsta privačia nuosavybe, tačiau ryškiau negu anksčiau pasisakoma už privačią iniciatyvą ir asmeninę atsakomybę, kviečiant nelaukti valstybės gerovės.

Krikščioniškas socialinis mokymas neigiamai vertina jau sukurtos nuosavybės perskirstymą. Laikantis požiūrio, kad nuosavybė ir turtas valstybėje paskirstomi neteisingai, neleistina tą neteisybę siekti nugalėti neteisingomis priemonėmis (pagaliau yra mokesčių didinimo ir kiti būdai).

Šiuo metu krikščioniškas socialinis mokymas ypač iškelia kūrybiško verslininko veiklos vaidmenį ir kritikuoja visas socializmo teorijas, kurios siekė nugalėti skurdą, iškelamos paskirstymo politiką virš augimą skatinančios politikos. Taip pat atsakyta to migloto pelno traktavimo, kuris paprastai dominuodavo teologų mokymuose („pelnas savaiame nei ydingas, nei nedoras, tačiau kiek nemalonus“, Summa Theologica, II), ir parodoma verslininko veiklos kur kas platesnė socialinė motyvacija. Kritikuojami ekonomistai (ypač M. Friedman, laikęs net neleistinu dalyku pelną naudoti socialiniams tikslams), kurie nemato ekonomikos bendrame kultūriniame kontekste. Verslininkas apibūdinamas ne nuosavybe ar turtu, bet tokiomis savybėmis kaip verslumas ir gebėjimas vadovauti. Verslininkas taip pat turi turėti lemiamą balsą sprendžiant ne tik produktų augimo, bet ir paskirstymo problemas.

Ekonominių aktyvumą, t. y. taupymą, pelningas investicijas, išradimus ir iniciatyvą, krikščioniškas socialinis mokymas skatina labiau negu politinį. Tobulas verslininkas yra organizatorius, išradėjas ir nugalėtojas. M. Spieker pažymėjo, kad „bendrasis labas priklauso nuo verslininko. Dar iki industrializacijos pradžios mokslinį atradimą verslininkai pavertė techniniu išradimu ir racionaliais gamybos metodais“ [20, p. 104].

Dar turbūt niekad teologai, o ypač katalikų (protestantizmo etika nuo pat pradžios buvo palanki kapitalizmo raidai), taip nešlovino verslininko. Krikščionybės ideologai pažymi, kad šešėlinės ekonomikos egzistavimas rodo didžiules kūrybines verslo iniciatyvos galimybes, kurių nepanaudoja oficialioji ekonomika. Neformalioji ekonomika – tai spontaniška ir kūrybiška žmonių reakcija į nekompetentingą, merkantilinę ir reguliuojančią valstybės ekonomiką. O juk ekonominės veiklos reguliavimas nuo seno buvo scholastikos *credo*.

Vis dėlto krikščioniško socialinio mokymo požiūriu ekonomikos tikslas negali būti nei pelno siekimas, nei didžiausia materialinė gerovė kuo didesniai narių skaičiui. Ekonomikos apibrėžimas, kaip paklausos tenkinimas per pasiūlą, taip pat yra klaidingas, nes tada nenaudingų arba žalingų poreikių tenkinimas taip pat galėtų būti ekonomikos tikslas. Su ekonomikos pagalba negalima tenkinti poreikių, prieštaraujančių bendram

labui, juo labiau kurti tokius poreikius siekiant didesnio pelno. Teigiama, kad turi būti kuriamos tokios materialinės prielaidos, kurios leistų individams ir socialinėms grupėms plėtotis taip, kaip to reikalauja žmogaus orumas. Kartu iškeliami ekonominės veiklos svarba ne tiek tikslo, kiek proceso požiūriu. Vatikano valstybės sekretorius A. Casaroli, remdamasis Vatikano II Susirinkimo mintimis, pažymėjo, kad ekonominėje veikloje žmogus pirmiausia ne tik turi likti žmogumi, bet galėtų tapti dar žmoniškesnis, o ne prarasti savo asmenybės dalį ir atsakomybės jausmus.

Šiandien teologai jau teigia, kad galų gale humanistinė dvasia ir ekonomikos veiksmingumas nėra priešingi dalykai, jie vienas kitą papildo. Verslo dvasia vertinama teigiamai ir nesupriešinama su etika. Tačiau, aptardamas ypač išsivysčiusių šalių tendencijas, krikščioniškas socialinis mokymas pažymi, kad didelė dalis žmonių yra tarsi pavergta ekonomikos. Beveik visas jų asmeninis ir socialinis gyvenimas persunktas ekonomine dvasia. Pavojus yra tas, kad pažangi moderni pramoninė ekonomika padidina materialinius interesus, o visuomeninį gyvenimą padaro priklausomą nuo tariamai ekonominių būtinausių dalykų, jog kitos vertybės ir tikslai, kurių reikia visapusiškam žmogaus ugdymui ir oriai visuomeninei egzistencijai, nustumiami į antrą planą.

Gana naujai skamba žymaus krikščioniško socialinio mokymo atstovo K. Peschke mintys, kad, norint teisingai pritaikyti dėsnius tam tikro produkto gamybai, reikia ne moralumo, bet techninės kompetencijos ir žinių. Jei ši kompetencija turi moralinį aspektą, tai pirmiausia pasirenkant gamybos objektą, taip pat prisiimant atsakomybę, kad ekonominį procesą vykdytys asmenys turėtų ir galėtų naudotis kuo geriausiomis profesinėmis žiniomis. Jis taip pat pabrėžė, kad tikroji ekonomikos paskirtis yra tarnauti; pati savaime ekonomika neturi jokios prasmės.

Iš tikrųjų, ar nėra didžioji mūsų laikų iliuzija, kad nuolat keliamas tikslas ir uždavinys tarnauti ekonomikai.

Krikščioniško socialinio mokymo atstovai jau aiškiau prabyla apie žmonių ydų liūdus padarinius, o ne apie skirtingų religinių įsitikinimų žalą arba religinės praktikos stoką; pateikia vertybių eiliškumą, nurodydami, kad ne ekonominė gerovė yra svarbiausias tikslas. Pelningumas ir gamybos sąnaudų mažinimas niekada negali būti dingstis ignoruoti tikrąsias humanizmo vertybes, kurios ir yra tikroji ekonomikos paskirtis. Taigi, kas yra tos vertybės?

Krikščioniškas socialinis mokymas teigia, kad aukštesnės vietos nusipelno laisvė, šeima, santuoka, religija, kultūros vertybės. Manytume, kad nė viena iš išvardytų vertybių nėra tikslas savaime. Svarbu, kuo pasireiškia laisvė, kokia ta šeima ar santuoka ir ar visada religija yra vertybė. Nedarni, pykčio draskoma šeima, laisvė be pagarbos, religija su prievarta, be abejo, nėra vertybės. Be to, žmogus gali būti laimingas ir be šeimos ar religijos, bet be elementarių pragyvenimo reikmių ramybės nebus.

Iškeldamas verslininko vaidmenį visuomenėje, krikščioniškas socialinis mokymas kartu nemažai vietos skiria vadybos etikai. Primenama, kad sąžiningumas yra verslo elgesio sritis, be kurios laisvoji rinka negali veikti bendrojo labo vardan. Be to, pažymima, kad tai ne humanitarinis reikalavimas, dangstomas įvairiais šūkais, bet svarbi valdymo užduotis.

Tačiau pažymėtina, kad, jei pats verslas nekelia sau tokių užduočių, tai jos atsiduria vis vien tik tarp šūkių. Nė viena valstybė nekuria politikos, kaip plėtoti žmogaus silpnybes. Kai įstatymai draudžia tam tikrą veiklą, ji plinta nelegaliai. Silpnybės plinta savaime kaip piktžolės, todėl su jomis reikia kovoti kantriai, jų neužleisti.

Įdomu, kad bažnyčia verslui perkelia atsakomybę už tikrąsias vertybes, – tam sluoksniui, kuris realiai save mažiau saisto moralės skrupulais. Jokiu būdu neneigiamė, kad tai puiki vizija, tačiau turbūt ji yra ne mažiau utopinė negu visos buvusios vizijos apie tobulą visuomenę.

Minėtame simpoziume buvo aiškiai išsakyta mintis apie turtingųjų šalių privalomą pagalbą atsiliekančiosioms. Tačiau turtingųjų šalių, taip pat tarptautinių finansų insti-

tucijų stebėjimas tos pagalbos rezultatų gerokai sumažino jų suinteresuotumą. Beje, krikščioniško socialinio mokymo ideologai taip pat pabrėžė, kad besivystančios šalys pačios privalo įgyvendinti permainas. Matyti, kad krikščioniškas socialinis mokymas atsiribojo nuo vienpusiškų išsivadavimo teologijos pažiūrų, dar pakankamai populiarių Lotynų Amerikos šalyse.

Išsivadavimo teologija, kurios atstovai pabrėžia atsilikusių šalių sunkėjančią ekonominę padėtį pasaulyje, kaip išsivysčiusių šalių ekonominės politikos pirmųjų atžvilgiu rezultata, ypač aktyviai pasireiškė XX a. ketvirtąjį–penktąjį dešimtmetį. Galima sakyti, kad tai yra neomarksizmo srovė, vėl į pirmą vietą iškėlusį paskirstymo klausimus.

Iš tikrųjų nereikėtų pamiršti, kad tie akivaizdūs procesai ir faktai, nulėmę ekonominių augimą išsivysčiusiose šalyse, pirmiausia buvo jų pačių nuopelnas. Niekas nekludė kitoms šalims išrasti vidaus degimo variklį, radiją, lėktuvą ar peniciliną, pavertusius įprastas medžiagas ištekliais. Juk ilgus šimtmečius nafta nebuvo išteklius. M. Novak pažymi, kad tam tikrų dalykų virtimo ištekliais vienas iš svarbiausių veiksnių yra kultūros veiksnys. Protestantiškoji Europos kultūra ypač prisidėjo įsisavinant naujus išteklius. Atkreiptinas dėmesys, kad tarp Nobelio premijos laureatų daugiausia yra protestantų. O tokio svarbaus iki šiol išteklius kaip nafta daugiausia juk yra ne labiausiai išsivysčiusiose šalyse. Nepaisant to, kad Brazilija yra viena iš šalių, turinčių daugiausia išteklių, nei ji, nei kuri kita Lotynų Amerikos šalis nesukūrė tokių organizacijų, kurios skatintų išradimus.

Lotynų Amerikos teologai, pabrėždami išsivysčiusių šalių kaltę už atsilikusių šalių atsilikimą, dar nepradėjo teigti, kad protas ir išradingumas vienoje šalyje pasireiškia kitų šalių proto ir išradingumo sąskaita. Žmonių kūrybinės ir dvasinės potencijos reikšmė akivaizdesnė lyginant būtent Šiaurės ir Pietų Amerikos šalis, kadangi jų startinės sąlygos praktiškai buvo vienodos. Įdomu pažymėti, kad šiaurės amerikiečiai pietiečių atsilikimą aiškina atsilikimu pastarųjų etikos, kuri labiau tiko aristokratams, vienuoliams ir valstiečiams, t. y. nepakankama pagarba būtent toms vertybėms, nuo kurių priklauso komercijos ir pramonės plėtra.

Pastaruosius 10–15 metų ekonomistai svarstė Pietryčių Azijos šalių ekonominio augimo sėkmę. Tarp įvairių veiksnių vienas stipriausių yra akivaizdus pragmatizmas kuriant vienokią ar kitokią ekonominę politiką. Vienu laikotarpiu buvo taikomas ryškus valstybės kišimasis į ekonomiką, kitu – ekonominio liberalizmo politika. Darbo jėgai buvo būdinga stipri drausmė ir aukštas išsilavinimo bei kvalifikacijos lygis. Bet buvo atkreiptas dėmesys dar į vieną ypatingą, dvasinio pobūdžio veiksnių – visose šitose šalyse žmonės stipriai laikėsi konfucionizmo moralės, pagrįstos tam tikrų dorybių praktika: atsargumas ir drąsa, gailestingumas ir savigarba, atsidavimas, ištikimybė, tolerancija ir labdaringumas. Stipri valstybės valdžia, taip pat išplaukianti iš Konfucijaus idėjų, buvo suderinta su autonomiškumo bei asmenybės suverenumo principais, kurie tapo populiariūs tik pastaraisiais 30 metų.

G. Myrdal, analizavęs trečiojo pasaulio šalių modernizaciją, išskyrė keturis jos principus: 1) racionalizmas, pakeitęs ankstesnę tradicinę mąstymą, 2) ekonominis planavimas, pasirenkant tinkamą ekonominę politiką, 3) lygybė, maksimaliai išlyginant visų teisinę ir socialinę padėtį, 4) pokyčiai visuomeniniuose institutuose ir sąmonėje (tai apėmė įvairias reformas ir padidėjusią verslo iniciatyvą) [23, p. 373–374].

5. Demokratinis kapitalizmas – geriausia realybė

Mūsų minėtas M. Novak yra vienas iš nedaugelio teologų, kuris kapitalizmo raidoje išvelgė teigiamus visuomeninius procesus. Jis gina ir toliau konstruoja demokratinio kapitalizmo struktūrą, kuri daugelyje išsivysčiusių šalių jau įrodė savo pajėgumą. Demokratinis kapitalizmas – tai ne tik laisvo verslo sistema. Jis negali egzistuoti be tam tikros vertybių sistemos; būtent ji išugdo žmonėms tuos privalumus, nuo kurių priklauso

pats demokratinis kapitalizmas. Pastarasis negali egzistuoti be liberalios demokratijos sistemos, kuri, viena vertus, riboja vyriausybės valdžią, o kita vertus, leidžia vykdyti plačią įstatyminę veiklą, be kurios ekonomika negali klestėti.

Daugelyje šalių kapitalizmas dar yra tolimas nuo demokratijos. Kai kurios tautos, nors ir deklaruoja demokratinio kapitalizmo lozungus, pavyzdžiui, brazilai, tačiau jų polinkis į autoritarizmą ir visuomenės struktūra rodo priešingus dalykus.

M. Novak teigia, kad būtent įmonių veiklos sistema, o ne verslininkų ketinimai padeda išlaikyti įstatymo viršenybę, laisvę, nuosaikumo ir pastovumo tendenciją, sveiką realizmą ir visuomenės pažangą gerokai stipriau negu bažnyčios institutai, aristokratijos ar kariniai sluoksniai [9, p. 17]. Pats kapitalizmas pareikalavo ir išugdė tokias žmogaus savybes, kaip kantrybė, mandagumas, ramumas, palankumas, dėmesys kitų norams, kad būtų pasiektas tikslas ir susitarimas. Jis taip pat pasiremia A. Smith, kuris teigė, „kad dėl tikrosios simpatijos reikia atsisakyti egoistinio mąstymo, reikia matyti ir priimti pasaulį kitoki – kitomis akimis“ [15, p. 17].

M. Novak teigia, kad moraliniai privalumai ir verslo sėkmė neatsiejami dalykai. Jis netgi prieštarauja tiems, kurie mano, kad kapitalizmas gimdo godumą. Remiasi M. Weber, kuris kapitalizmo dvasią siejo su protestantizmo etika, ugdžiusia taupumo ir kitas savybes.

Parašyta nemažai knygų, tyrinėjusių spartaus ekonominio augimo priežastis atskirose Vakarų Europos šalyse. Pramoninis perversmas, darbo išlaisvinimas, konkurencija, pelno siekimas – visa tai buvo nagrinėjama analizuojant kapitalizmo raidą. M. Weber bene ryškiausiai pasisakė apie požiūrio galią ir būtent protestantizmo etikos veiksnį. Jis rašė, kad siekimas verslo, uždarbio, piniginės naudos neturi nieko bendro su kapitalizmo dvasia. Godumas pinigams buvo būdingas ir rytų pirkliais. Kapitalizmas kaip tik tą iracionalų troškimą racionalizuoja. Naujoji protestantizmo etika, orientuota į taupumą ir ūkiškumą, taip pat kalvinizmo iškelta *predestinacijos* teorija, kuri įprasmino žmogaus materialinę sėkmę, kaip Dievo malonės paliudijimą, keitė žmogaus požiūrį į darbą. Naujoji etika, M. Weber nuomone, daugiau lėmė negu kapitalo kaupimo galimybė. Jis rašė: „Ten, kur įsitvirtino puritoniškas požiūris, jis visur nulėmė buržuazinį, ekonomiškai racionalų gyvenimo būdą, o tai buvo kur kas svarbiau negu paprastas kapitalinių įdėjimų skatinimas“ [21, p. 34].

M. Novak pažymi, kad būtent kapitalizmas skatina skaičiuoti, taupyti, racionaliai mąstyti ir pažaboja ne tik žmogaus godumą, bet ir aistras bei instinktus, jei jis nori ką nors pasiekti ar padaryti karjerą. Nevisiškai sutiktume su tokiais teiginiais, kadangi godumas pasireiškia ne tik išlaidaujant, bet ir taupant ar net siekiant karjeros ir lemia toli gražu ne dorybes. Tačiau dabar pamėginkime pasekti tą minties liniją, kurią toliau plėtoja autorius. Nepaneigsime, kad kapitalizmo praktika reikalauja iš žmogaus tam tikrų moralės ir kultūros normų, o tos tautos, kurios nesugeba jų sukurti, negalės naudotis kapitalizmo sistemos privalumais ir rezultatais.

Būtent tam tikrą moralės ir kultūros normų nepaisymą M. Novak vertina kaip buvusių socialistinių Rytų Europos šalių trūkumus. Šių šalių žmonės turi progą suprasti tris svarbius dalykus: pirma, kad ne vien stogas virš galvos, darbas ir nemokamas švietimas bei gydymas padaro juos patenkintus savo gyvenimu. Jie taip pat panorėjo išsirinkti tuos, kurie juos valdys, tačiau greitai pamatė, kad vien galimybė laisvai rinkti ir politinė demokratija nepakankamos. Ir trečiasis, bene žiauriausias praregėjimas buvo tas, kad jie nepasiekė nei tikros demokratijos, nei tikro kapitalizmo tol, kol nesukurs savyje būtinų dorovinių savybių, o savo įstatymų ir institutų nepriderins prie kultūrinių, teisinių bei moralinių demokratinio kapitalizmo normų. Po septyniadesimties ar keturiasdesimties metų komunistinės ideologijos viešpatavimo nepakanka staigiai sukurti kapitalizmo institutus, kad vyktų dinamiški procesai ekonomikoje. Demokratinio kapitalizmo sistemos gynimas čia reikalauja jau moralės normų revoliucijos. Analizuodamas Lenkijos atvejį, autorius teigia, kad lenkai turi liautis jautęsi totalitarinės valstybinės

mašinos sraigteliais, bet laikyti save laisvais ir sugebančiais kurti subjektais. Būtina pradėti nuo asmeninės ekonominės iniciatyvos ir darytis kūrėjais. M. Novak pažymi, kad neišsenkantis visuomeninio turto šaltinis yra ne darbas, bet idėjos. Autorius turbūt turi mintyje idėjas kaip darbo variklį, o ne beidėjinę darbo monotonią.

Demokratinis kapitalizmas, M. Novak nuomone, apima ne tik tris atskiras visuomeninio gyvenimo sferas (ekonominę, politinę bei kultūrinę ir dvasinę), bet turi ir tam tikras struktūras. Politinės ir ekonominės sferų struktūros priklauso nuo konkrečių idėjų, gimstančių kultūrinėje ir dvasinėje sferoje. Ieškodamas, kuo turi remtis pastaroji sfera, autorius tikroju kultūrinės ir dvasinės sferos centru laiko judaistinį ir krikščioniškąjį žmogaus prigimties suvokimą, t. y. Dievo sukurtas žmogus, nupuolęs dėl savo ydų ir kažin ar sugebėsiantis kada nors jas nugalėti.

Tada kyla klausimas dėl religijos ir demokratinio kapitalizmo sąsajų. Viena vertus, autorius adresuoja savo darbą kiekvienam skaitytojui, nepriklausomai nuo jo religinių įsitikinimų (šia prasme lyg ne tik krikščioniško pasaulio misija yra pertvarkyti pasaulį), kita vertus, dvasinių vertybių šaltiniais laiko beveik išimtinai katalikų raštus, taip pat ir II Vatikano Susirinkimo medžiagą, popiežių enciklikas ir kt. Tiesa, paskutiniai katalikų bažnyčios dokumentai skiriami ne tik tikintiems katalikams, bet visiems mąstantiems geros valios žmonėms.

6. Vertybių dilema

Nebus naujiena teiginys, kad krašto ekonominė raida iš esmės nepriklauso nuo gamtos išteklių. Juk daugelis išsivysčiusių šalių (Didžioji Britanija, Japonija, Taivanas, Singapūras) neturi reikšmingų gamtos turtų, ir atvirkščiai – šalys, kurios jų turi, iki šiol yra neišsivysčiusios (ypač Afrikoje). Taip pat ne gyventojų skaičius ar jų kultūrinis vienalytiškumas ir net ne valstybės statusas (visiška nepriklausomybė) lemia jos ekonominę raidą. Tai mėgo akcentuoti P. Bauer, Londono ekonomikos mokyklos profesorius, o, beje, mums taip pat yra priminęs profesorius V. Jurgutis. P. Bauer teigė, kad ekonominė raida priklauso nuo tautos ir jos papročių, žmonių išteklių ir noro juos panaudoti, nuo žmonių asmeninių savybių, visuomeninių institutų ir politinės sistemos. V. Jurgutis į pirmą vietą iškėlė žmogaus kūrybiškumo ir dvasinio patvarumo veiksnį. M. Novak teigė, kad kultūra ir moralė yra pagrindinės demokratinio kapitalizmo sukūrimo varomosios jėgos.

Tai, ką pasauliui davė Amerikos kultūra, kaip pažymėjo M. Novak, yra pirmiausia įrodymas jos stebėtinai dvasinės jėgos. Ten ryškūs XX a. visuomeniniai judėjimai buvo moralūs savo turiniu, pobūdžiu ir išraiška: judėjimas už pilietines teises, kova su skurdu, antikarinis ir ekologinis judėjimai, feminizmas. Amerikiečiai gana atvirai mėgina įvertinti save ir savo gyvenimo būdą, orientuodamiesi į aukštus moralės standartus ir tuoj pat ieško būdų, kaip ištaisyti klaidas. JAV mokslininkai lenkia kitas šalis beveik visose tyrimų srityse. Nors JAV yra aukštų technologijų ir modernios gyvenamosios šalis, jos bažnyčios yra vienos iš aktyviausių ir lankomiausių pasaulyje. Studijuojančiųjų universitetuose skaičius santykinai taip pat yra didesnis negu kitose šalyse.

XX a. antroje pusėje masinės informacijos priemonės visur, o ypač Amerikoje, tapo tiesiogiai darančiu įtaką kultūrai veiksniu. Jų kuriamos idėjos ir simboliai tam tikra prasme pasidarė įtakingesni už pačią realybę. Jie sukūrė naują realiją, kartais net ignoruojant patį gyvenimą. Ir tai tampa demokratinio kapitalizmo sistemos ribotumu.

J. Shumpeter yra pažymėjęs, kad ir kaip būtų keista, pavojus kyla šiandien iš tos visuomenės dalies, iš tų žmonių, kurie turėtų ginti dvasinę ir kultūrinę demokratinio kapitalizmo sistemą. Patys ambicingiausi iš jų linkę kritikuoti žymius verslininkus ir politikus, užvaldydami masinę *media* ir kurdami „naują klasę“, kurios pagrindinis požymis judėti valdžios link. Į tokią „naują klasę“ patenka ir dvasininkijos atstovai, tiksliau – bažnyčios biurokratai, ir kitų įvairių sluoksnių atstovai. Jų esminis bruožas, kad jie

pamiršo svarbiausias vertybes, o silpniausia vieta – moralė. Ta klasė kelia didžiausią pavojų demokratiniam kapitalizmui. Vakaruose yra apie tai jau nemažai rašyta.

Kai kurie autoriai pažymi, kad žmonių, gaunančių dideles pajamas, turinčių gerą išsilavinimą ir užimančių aukštą visuomeninę padėtį („naujos klasės“ atstovų požymiai), galima aptikti visuose ideologinio spektro segmentuose. Didelė šio elito dalis tokie tapo dėl valstybinių turtų ir valdžios. Be to, daugelis jų kuria „alternatyvią kultūrą“, kuri gana sparčiai griaua dorovę ir institutus, užkertančius kelią jų naujai moralei, kultūrai, politikai. Dar vienas ypatingas bruožas, kad fronto linija tarp „naujos klasės“ ir oponentų yra žmonių sielose, pergyvenančiose vidinę kovą, kad įvyktų asmeninis pasirinkimas. Tos kovos metu daugelis atsisako savo ankstesnių pažiūrų ir idealų. Todėl negalimas čia ekonominis ar politinis tos klasės apibrėžtumas.

Galima būtų pasakyti, kad dar giliau už pažiūrų kovos vyksta subtilioji kova tarp naudos ir moralės. Būtent čia iškyla „slidusis“ naudos aspektas, kadangi pati nauda – teigiamas dalykas.

Utilitarinė koncepcija yra gana patraukli dėl to, kad nekelia didelių intelektualinių pretenzijų. Kitaip negu pamokslaujantys klierikai ar aristokratai, neabejojantys savo moralės viršenybe, utilitaristai nužemino savąjį teisingumą. Jie pamėgino surasti kiekvienam suprantamas sąvokas – nauda, malonumas, noras, kurias įvairūs žmonės galėtų vartoti įvairiose situacijose. Aišku, mėgiamas utilitaristų terminas „išskaičiavimas“ priminė aritmetiką. O terminas „nauda“ gali reikšti santykį su asmenybe, kaip su priemone. „Malonumo“ terminas priminė hedonizmą ir nors būdavo subtiliai vnyiojamas, tačiau vis tiek buvo aišku, kad dar toli nuo heroizmo, pasiaukojimo ar atsakomybės sampratos.

Be to, utilitaristai visuomenę aprašinėjo taip, tartum ji iš pradžių buvo sudaryta iš nepriklausomų kaip atomai individų. Taigi iš pradžių buvo individai, o paskui – visuomenė.

Iš tikrųjų kiekvienas iš mūsų pradeda pergyventi ir suvokti šį pasaulį tam tikroje visuomenėje. Mes gimstame šeimoje, augame veikiami tam tikrų moralės ir estetikos tradicijų, mums diegiamų žmonių, kurių mes taip pat nepasirenkame. Iš prigimties žmogus yra visuomeninė būtybė, kurio pažiūras formuoja tam tikros tradicijos, simboliai, kalba ir idėjos, įgytos visuomenėje. Tik daug vėliau mes įgyjame sugebėjimą kritiškai vertinti ir pasirinkti ar atmesti kokią nors tradiciją. Tada gimsta mūsų individualizmas. Ir savo pirmtakams mes daug labiau skolingi negu manome (konservatorius, kaip sako anglai, yra tas, kuris teigia, kad jo senelis buvo bent jau nemažiau protingas ir geras žmogus už jį patį).

Kai J. Rawls, nors taip pat išėities tašku laikęs individų egzistavimą, o vėliau – socialinių ryšių atsiradimą, pamėgino iš utilitarizmo išgauti tam tikrų bendrų nuostatų apie gyvenimą schemą, turėjo pripažinti, kad ji nelabai atitinka mūsų siekius. M. Novak pažymėjo, kad nors socialinio laisvėjimo procese individualizmas turėjo lemiamą vaidmenį, nepaisant to, jis siūlė gana klaidingą paties žmogaus gyvenimo aiškinimą.

Liberalai, nenorėdami moralės normų semtis iš tradicijų, šeimos ar religijos, deda lūkesčius į individo savimone, kuri nulems jų harmoniją su savo sąžine. Buvo manoma, kad istorijos ir patirties kelyje sukuriama moralės imperatyvai, kuriuos žmonės sąmoningai seka.

Šiandien skamba odė vertybių pliuralizmui. Tie, kurie atiduoda pirmenybę žmogaus interesų pliuralizmui, netiki kvietimu į sąmoningą idealizmą, taip pat į moralinį pasikeitimą. Jie mano, kad realizmas labiausiai patikrintas dalykas, ir žmonės, suvokdami amžinas vertybes, nenuslys laikinųjų link. Nemažai autorių mano, kad demokratinis kapitalizmas išgrynins tuos praktinius principus, kurie leis visiems bendrai gyventi, kuriant bendradarbiavimo posistemę ir kartu išsaugant neliečiamą žmogaus privatų gyvenimą.

Kuriamos pliuralistinės vertės teorijos, kai ieškoma vis daugiau veiksnių, lemiančių objekto vertę. Pliuralistinę vertybių koncepciją ekonomikoje ir etikoje gana plačiai

pateikė JAV mokslininkė E. Anderson savo knygoje „Vertybės ekonomikoje ir etikoje“ (1993 m.). Akcentuodama turtingumą ir įvairovę mūsų nuomonių, ji pažymi, kad mes neišreiškiame to, ką vertiname, tik turėdami troškimą ar siekdami malonumo. Pirmiau ir labiau mes išreiškiame susidomėjimą, susižavėjimą, pagarbą ar meilę. Gėrybės skiriasi ne tik tuo, kiek mes jas vertiname, bet ir kaip mes jas vertiname.

Įvertinimas yra procesas, kai asmuo nusprendžia, koku laipsniu ir koku būdu skirtingi dalykai atitinka jo standartus. Daiktų vertės standartai yra mūsų atsako į juos racionalumo standartai. E. Anderson savąją vertės teoriją vadina „racionalaus požiūrio teorija“ ir plėtoja mintį, kad apsiribojimas monistine vertės teorija reikštų didelį nuskurdinimą mūsų vertinimo galimybių. Be to, nustato penkis būdus, kuriais vertinami daiktai: nauda, pagarpa, žavėjimasis, domėjimasis ir meilė. Autorė įrodinėja pagrindinius rinkos ribotumus ir jos negalėjimą patenkinti žmogaus prigimties poreikių [1, p. 3–10].

Įvertinimas, taikomas prekėms, yra „nauda“. Naudą E. Anderson įvardija kaip žemesnį, beasmenį vertinimo tipą. Normos, kurias sukuria rinkos santykiai ir kurios įkūnija ekonominės laisvės idealą, pasižymi beasmeniškumu ir egoizmu. Jos ugdo konkurencingumą ir atstovauja tik daliai žmogaus reikmių [1, p. 144–147].

Iš tikrųjų pati rinkos prigimtis nėra ugdanti ir net palaikanti žmogiškas vertybes. Ji yra tinkamiausias būdas plėsti, o kartu ir skatinti vartojimą. Todėl rinka ugdo vartotojiškumą ir nereikia jai priskirti žmogiškų vertybių ugdymo misijos. Rinka neišugdys vertybių, atvirkščiai – rinka priklausys nuo visuomenės vertybinės orientacijos, nuo kultūros ir dorovės lygio.

Būtent ne pelno siekiančios organizacijos puoselėja kultūrinės, mokslinės ir meninės vertybes. Profesinis autonomiškumas palaikomas per buvimą visuomenėje įvairių, ne tik rinkos institucijų. Daugelis tyrimo sričių, ypač humanitarinių ir gamtos mokslų, labai atsilikę, jei jie turėtų veikti tik komerciškai pelningais principais arba remiami tik privačių filantropų. Kiekviena demokratinė visuomenė tai pripažįsta ir užtikrina daugeliui mokslo ir kultūros sričių autonomiškumą valstybės dotacijomis. Taigi rinka veiksmingai atlieka savo darbą, o įvairios kitokios prigimties institucijos – savo. Mūsų tikslas nėra tik priminti, kad rinka negali visapusiškai patenkinti nei valstybės, nei žmogaus reikmių. Akivaizdu, kad įvairios valdymo formos ir ekonominės politikos principai nėra absoliučiai teigiami ar neigiami. Visuomenė ieškojo ir suranda geresnių būdų reikštis mūsų laisvėms. Bet būtent demokratinė visuomenė, beveik įgyvendinusi kiekvieno laisvės idealą, susirūpinusi prabyla apie vertybes, o ne apie politinius ir ekonominius sprendimo būdus.

Toliau didėjant politinei ir ekonominei įtampai pasaulyje, gyvenimas tartum stumia atsisukti į visuotines vertybes. 1995 m. Pasaulio bankas organizavo Vašingtone konferenciją „Etika ir dvasinės vertybės“. Pirmą kartą Pasaulio banko iniciatyva buvo aptarti tokio pobūdžio klausimai. Konferencijos metu buvo aiškiai išsakyta nuomonė, kad mūsų gerovės ir planetos likimas dabar priklauso nuo to, kaip individų elgesys atitinka moralines ir dvasines žmonijos vertybes; buvo išsakyta, kad būtina keisti įprastinį, vyraujantį požiūrį, o tam ypač priešinasi verslo institucijos. I. Serageldin, Pasaulio banko viceprezidentas, pabrėžė, kad mažiausiai yra keturios kapitalo rūšys: 1) sukurtas žmogaus, 2) gamtos, 3) žmonių ir 4) socialinis. Jis pažymėjo, kad toks požiūris leis mums atidaryti naujų skaičiavimų sąskaitą [7, p. 4].

Šiomet Vilniuje įvykusi UNESCO organizuota tarptautinė konferencija „Civilizacijų dialogas“ išklė bendrų vertybių palaikymo būtinumą. Buvo pasiūlyta pamėginti sukurti tartum sąvadą bendrų vertybių, pasitelkiant tris pagrindinius šaltinius: 1) pagrindinius monoteistinių (judaizmo, krikščionybės ir islamo) religijų raštus, 2) Rytų filosofijos ir dvasinės kultūros paminklus, 3) įvairius pilietinės ir demokratinės kultūros dokumentus.

Kažin ar vienoks ar kitoks vertybių priminimas ar įforminimas yra problema. Jei tauta vis silpniau seka jai artimesniu, tradiciškai vis dar palaikomu moralės kodeksu, ar galima tikėtis, kad ji išreikš entuziazmą dirbtinai sukurtam vertybių sąvadui? Problema yra netikėjimas, kad yra tiesioginis, giluminis ir labai griežtas ryšys tarp mūsų veikimo

turinio (vertybinės orientacijos) bei visuomeninio (pirmiausia ekonominio) gyvenimo gerovės.

Tradicinės visuomenės pretenduoja „aprūpinti“ žmones bendra, dažniausiai religine, pasaulėžiūra. Socialistinės visuomenės taip pat kuria bendrą pasaulėžiūrą, pagrįstą visų lygybe. Demokratinis kapitalizmas jau siekia nedaryti prievartos piliečių asmeniniam gyvenimui ir palaikyti visuomenėje pažiūrų įvairovę. Tai vyko dėl įvairių institutų, kurie nereikalavo vienodos pasaulėžiūros, bet palaikė tuos principus, kurių laikymasis duodavo teigiamų rezultatų. Ištikimybę ir meilę tiems principams prancūzų filosofas J. Maritain pavadino nereliginium, pilietiniu tikėjimu, kurio ištakos yra žmogaus veiklos prigimtis. Jis rašė: „Išpažindami visiškai skirtingas ir net priešingas (metafizinės ar religines) pažiūras, žmonės gali bendradarbiauti ne dėl jų vienodos pasaulėžiūros, bet dėl panašių praktinių principų, kurie nulemia tas pačias praktines išvadas ir gali sukurti tam tikros rūšies nereliginį tikėjimą, kuris dėl įvairių priežasčių pažadina panašius jausmus tam tikriems reiškiniams ir kelia pagarbą tokioms vertybėms kaip protas, tiesa, savigarba, laisvė, broliška meilė, gerumas“ [9, p. 76].

JAV visuomenėje jau seniai tapo norma, kad niekam nereikia atsisakyti savo prigimtinės kultūros, religijos, vertybių ar pažiūrų, o reikia tik gerbti praktinius principus, išdėstytus Konstitucijoje. Pati Konstitucija išreiškia labiau praktinį, o ne religinį požiūrį į tai, kas yra gera visuomenė. Bet jei mes idėmiau pažvelgtume į šias bendrąsias piliečių vertybes, tai pamatytume, kad iš esmės tokios pačios vertybės glūdi ir visų religinių bei kultūrinių tradicijų pagrinduose. Ten jos tik pridengtos įvairiais tikėjimo simboliais ir kultūrinėmis tradicijomis.

Vertybių mums nereikia išradinėti. Problema yra jų išlaikymas ir įgyvendinimas. Ir, be abejo, mes nesiūlysimė čia visuotinio būdo vertybėms ugdyti. Šiuo atveju norėtumė apsiriboti viena užduotimi: kol mokslo, verslo ir eilinis žmogus neišgirs ir nesupras *neapeinamo, nepergudraujamo ir nepermaldaujamo dvasinių ir materialinių dalykų ryšio ir priklausomybės*, jokios išmoningiausios priemonės nesukurs pastovios ekonominės gerovės ir apskritai bet kokios gerovės. O kadangi ekonomikos mokslas visiškai atsiribojo nuo ryšio su etika (tiksliau – nematė tų priklausomybių), tai laikas būtų prabilti racionalia kalba, kaip veikia ir didįjį darbą atlieka mūsų ne materialinės, ne karjerinės ir net ne dalykinės, bet vertybinės orientacijos.

Kai mokslas jau vėl prabyla apie ekonomikos ir etikos sąsajas, dvasinės institucijos ir jos atstovai svariau remiasi žmogaus patirties tiesa, o politikai aiškiau suvokia savo bejėgiškumą, žmogus jau pakankamai išauklėtas jaustis laisvas nuo vertybinių prietarų, o tokios vertybės kaip laisvė ir darbas taip pat pakankamai yra praradusios dvasinį turinį. Ir kai visuose lygiuose įsivyravo nuostata žmonių tarnavimo ekonomikai, tai pastarajai reikėtų aiškiau prabilti apie savąsias tarnaitės savybes ir galimybes.

Nesinori pripažinti, kad tai, kas vyksta tarptautiniu mastu (liguistas prekybos skatinimas, paskolų negražinimas ir sąmoningas įsiskolinimas, finansinės manipuliacijos ir pinigų plovimas) yra akivaizdus moralinių vertybių nepaisymas. Niekas dar neužsitikrino stabilumo ir gerovės, įklimpęs į skolas, o ir patys tie reiškiniai rodo dominuojantį ydingą mąstymą. Joks išvalgiausias protas nepalaikys sveikos ekonomikos būklės, kai kiekviename žingsnyje bus nepaisoma moralės principų. Ekonomika be etikos nesuvaldoma.

Literatūra

1. Anderson E. *Value in Ethics and Economics*. Harvard University Press, 1993.
2. Aristotelis. *Nikomacho etika/Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1990.
3. Assenza G. *Beyond the Market: Economics for the 21 Century*. Bristol, 1992.
4. Blaug M. *Economic Theory in Retrospect*. Homewood, Illinois, 1962.
5. Chander J. H. *Parallels between Science & Religion and Philosophy & Science: A critical review*. Published by Brahma Kumaris i.i. Mount Abu, 1996.
6. *Ethics and Economic Affairs*/Edit by A. Lewis. London & New York, 1994.

7. *Ethics and Spiritual Values. An Associated Event of the Third Annual World Bank Conference on Environmentally Sustainable Development. October 2–3, 1995. Edit by I. Serageldin, B. Barrett. Washington, 1996.*
8. *Hoffner J. Krikščioniškas socialinis mokymas. Aidai, 1996.*
9. *Novak M. The Spirit of Democratic Capitalism. New York, 1982.*
10. *Plėšnys A. Prieštata: liberalizmas ir krikščioniškoji socialinė doktrina//Naujoji Romuva, 1998, Nr. 4 (499).*
11. *Religion and Economics: Normative Social Theory/Edit by J. Dean. Boston i. i., 1999.*
12. *Robbins L. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. London: Macmillan, 1935.*
13. *Sen A. On Ethics and Economics. Oxford: Blackwell, 1987.*
14. *Sen A. Resources, Values and Development. Oxford: Blackwell, 1984.*
15. *Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations [1776]/Edit by C. I. Bullock. New York: Collier, 1965.*
16. *The Methodology of Economic Thought: Critical Papers from the Journal of Economic Thought. Edit by J. Samuels. New Brunswick, 1980.*
17. *The Portable Veblen. Edit by Max Lerner. New York, 1973.*
18. *Thoughtful Economic Man. Essays on Rationality, Moral Values and Benevolence. Cambridge, 1991.*
19. *Utilitarianism and Beyond/Edit by A. Sen, B. Williams. Cambridge University Press, 1982.*
20. *Veikli krikščionybė versle ir ekonomikoje: „Ordo socialis“ rinktinė. Aidai, 1996.*
21. *Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. New York: Ch. Scribners Sons, 1958.*
22. *Wilson R. Economics, Ethics and Religion. Macmillan, 1997.*
23. *Ивашковский С. Макроэкономика. Москва: Дело, 2000.*
24. *Майбурд Е. Введение в историю экономической мысли. Москва: Дело, 2000.*

Straipsnis gautas 2001 m. liepos mėn.

Priimtas spaudai 2001 m. liepos mėn.

Summary

ECONOMICS, ETHICS AND VALUES

Egidija Laumenskaitė

Economics has been closely linked with ethics for many centuries in the development of economic ideas. The ethical approach in the evolution of economic ideas was basically rejected only in the last century. During the A. Smith period, economics was implicitly included into ethics and particular economy administration subjects were not even included in economics. Later the situation changed to the contrary-economic policies and analysis belonged to economics to the extent they were free from “moral sentiments”.

A. Smith’s valuable contribution to classical economics was simplified by many economists of the later period who accented the self-interest principle described by A. Smith in the context of economic relations.

Modern theories of the economic welfare became humble by markedly narrowing the notion of a human being and immersing into the circle of inter-personal benefit comparisons.

The mechanistic approach found in economic theories was opposed already in the 19th century. The economics or ethics preference dilemma is being developed most actively by the Christian social teaching which is in a favourable position by bearing no responsibility for economic policies. Supporters of this teaching further criticise liberalism, but reject views of the class socialism. Ideas of a private initiative and socially important role of a businessman have presently become more implicit. Theologians’ statements on sad consequences of human imperfections are clearly preferred to the harm done by various religious beliefs or lack of practical religion.

The need for human values is becoming more evident in countries of higher living standards. Nowadays the importance of human values has already become a global issue of economists and politicians because the responsibility for and realisation of spiritual values have obviously turned into a weighty factor of the economic development. The science of economics, fully dissociated from ethics, is confronted with a challenge to prefer orientations to values, as they effect and encourage the economic welfare, rather than those orientated to material aspects, carrier or even business. It has to acknowledge this fact and express it in a rational way.